

PALEO-AKTUEEL

NR 19 | 2008

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde
Foto omslag: Aanzicht op achtersteven, kiel en overnaadse huid van scheepswrak NB 36
(archief Nieuw Land Erfgoed)

ISBN-9789077922460
ISSN 1572-6622

Website:
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

2008, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 19

redactie

Jan Lanting
Martijn van Leusen
Daphne Maring-Van der Pers
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen, 2008

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) De Krim, 6) Spitsbergen

In dit nummer: 1) Appingedam, 2) Delfzijl, 3) Dorkwerd, 4) Groningen, 5) Kroddeburen, 6) Noorderlaren, 7) Sellinger, 8) Warfhuizen, 9) Assen, 10) Emmen, 11) Emmerschans, 12) Swifterbant, 13) Oost-Flevoland, lokatie B36, 14) De Krim, 15) Rossum, 16) Steenwijkgebied, 17) Leusderheide, 18) Vechtgebied

Inhoud

Voorwoord	IX
M.J.L.TH. NIEKUS, J. BEUKER, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)	1
D. STAPERT, J. BEEN, J. BEUKER, L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & P. WIERSMA Bladspitsen en andere middenpaleolithische vondsten rond het glaciële bekken van Steenwijk (Dr. en Ov.)	10
D. STAPERT & L. JOHANSEN Een bladspits met mogelijke sporen van schachting	20
D. STAPERT Kunstzinnige vingerwijzingen: sporen van paleolithische meisjes en jongens	29
P. CLEVERINGA, H. WOLDRING & H. DE WOLF Sterven op staande voet	39
E. DRENTH & M.J.L.TH. NIEKUS <i>Geröllkeulen</i> en <i>Spitzhauen</i> uit Nederland, in het bijzonder de provincie Drenthe	46
M.J.L.TH. NIEKUS Een studie naar de ontwikkeling van trapeziumvormige pijlbewapening tussen 8100 en 4100 BP	56
I.I.J.A.L.M. Devriendt De afgeronde vuurstenen artefacten van Swifterbant (Fl.). Vuurmakers, boren of toch iets anders?	66
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurstenen met afgeronde uiteinden van Swifterbant (Fl.): vuurmakers?	71
A.L. VAN GIJN De interpretatie van gebruikssporen: de afgeronde stukken van Swifterbant (Fl.)	81
E. DRENTH Een afslag van rode Helgoland-vuursteen uit Emmen (Dr.)	88
M. DE WIT Onderzoek naar een urnenveld op de Rossumer es (Twente, Ov.)	94

H. FEIKEN IJzertijd-bewoning in een dynamisch landschap gevormd door Vecht en Angstel (Utr.)	102
R.P. EXALTUS & G.L.G.A. KORTEKAAS Prehistorische branden op Groningse kwelders	115
P. FLOHR & R.T.J. CAPPERS Akkers gearchiveerd in muren. Onderzoek naar Romeinse graanverbouw in Karanis (Egypte)	125
H.R. REINDERS De opgraving van het Huis met de Tobbe in Hellenistisch Halos	135
P.A.J. ATTEMA & T.C.A. DE HAAS Survey in de steppe: de eerste veldcampagne van het Džarylgač projekt (De Krim, Oekraïne)	142
H.A. GROENENDIJK De Hassebergril (Sellingen, Gr.) opnieuw bezocht	151
Y. BOEKEMA & H. WOLDRING Het palynologisch onderzoek van de Hassebergril (Sellingen, Gr.)	156
J.A.W. NICOLAY Een gouden pseudo-munthanger uit het Groningse terpengebied. De 9 ^e -eeuwse elite in beeld	161
J. SCHOKKER, H. WOLDRING, P. CLEVERINGA & J. WALLINGA Datering landschapsdegradatie te Messchenveld (Dr.)	168
H. WOLDRING, Y.R. NIESINK-VAN DER VEEN & P. CLEVERINGA Vegetatiehistorie van de onverveende pingo 'De Oorsprong' (Noordlaren, Gr.)	174
A.B.M. OVERMEER, A.F.L. VAN HOLK & H.R. REINDERS Een Scandinavische vrachtvaarder uit de Late Middeleeuwen?	184
W.A.B. VAN DER SANDEN & H. LUNING Kalverliefde in Kroddeburen (Gr.)?	194
C. TULP Een archeologische begeleiding bij de Nicolaïkerk te Appingedam (Gr.)	200
C. TULP De grachten rond borg Ringenum te Delfzijl (Gr.)	205

Y.I. AALDERS & L. HACQUEBORD	
Europese walvisvaarders en Russische jagers in Green Harbour, Spitsbergen	209
M. DALEMAN	
Graven op de Jodenkamp (Groningen)	215
J.J. DELVIGNE	
Van Giffen, Steenhuis en het toezicht bij de afgraving van de wierde van Dorkwerd (Gr.) in 1908	221

Voorwoord

Paleo-aktueel was altijd al een periodiek waarin een wijd scala van archeologische onderwerpen aan de orde kon worden gesteld. De bijdragen bestrijken een lange periode met geografisch ver uiteenliggende gebieden. Bovendien is Paleo-aktueel met ingang van dit nummer *full colour* geworden.

Een tiental artikelen is gewijd aan de steentijden. Deels is dit het gevolg van een sinds enkele jaren lopend succesvol survey-project in noordelijk Nederland, gericht op het Midden-Paleolithicum. De eerste bijdrage betreft een recent ontdekt kampement van de Neanderthalers in Drenthe waarover we nog wel meer zullen horen. Ook worden weer enkele bladspitsen beschreven, opvallende werktuigen van de laatste Neanderthalers. Verder geven in dit nummer jongpaleolithische jongeren middels handafdrukken *acte de présence*. Twee studies behandelen mesolithische voorwerpen: trapeziumvormige microlieten en curieuze rolsteenhamers. Meerdere vindplaatsen bij Swifterbant leverden vuurstenen artefacten met afgeronde uiteinden. Over de uiteenlopende interpretaties daarvan vindt u drie artikelen; in Paleo-aktueel 20 kunt u het vervolg van dit debat verwachten. Tenslotte wordt een bijlafslog van rode Helgoland-vuursteen uit het Neolithicum besproken.

Bijna net zoveel artikelen behandelen onderzoek in Nederland betreffende latere tijden. Zo wordt een deels opgegraven urnenveld in Rossum beschreven. Een reconstructie van het dynamische rivierlandschap van Vecht en Angstel verheldert de ijzertijdbewoning in dat gebied. In het voormalige kweldergebied bij Groningen hebben mensen in de ijzertijd mogelijk *fire stick farming* bedreven: het jaarlijks afbranden van de vegetatie om de gebruiksmogelijkheden van het land te verbeteren. Een middeleeuwse gouden hanger uit de omgeving van Warfhuizen wijst op het bestaan van elites. Een laatmiddeleeuws schip waarvan het wrak in de Noordoostpolder tevoorschijn kwam was vermoedelijk uit het Oostzeegebied afkomstig. De eerder in dit tijdschrift besproken skeletten van twee mensen en een koe te Kroddeburen worden opnieuw onder de loep genomen. Verder komen onderzoekingen van de Nicolaïkerk te Appingedam en de borg Ringenum te Delfzijl aan de orde, evenals de resultaten van een opgraving van een oude Israëlitische begraafplaats in de stad Groningen, de Jodenkamp. Tenslotte wordt een oude geschiedenis rond Van Giffen opgerakeld.

Ook buiten Nederland waren Groningse archeologen actief. Zo werd er wederom onderzoek verricht naar walvisvaarders op Spitsbergen. Van de stad Halos in Griekenland werd het zevende huis, van in totaal circa 1400, opgegraven. Een survey-project op de noordwestelijke Krim in de Oekraïne richt zich vooral op de Griekse kolonisatie in dat gebied.

De paleobotanici van het GIA waren bij meerdere projecten betrokken. Zo blijkt dat dennen hier nog lang voorkwamen na het einde van de laatste ijstijd. Een geulopvulling van de Hasseberggril, een fossiele beek in het voormalige Boertangerveen, werd pollenanalytisch onderzocht, evenals een onverveende pingo-ruïne bij Noordlaren. Ook het Messchenveld was weer onderwerp van onderzoek. Tenslotte wordt bericht over onderzoek in Karanis, Egypte, waarmee ook dit nummer weer een breed nationaal en internationaal overzicht aan onderzoek biedt.

De redactie

De Hassebergril (Sellingen, Gr.) opnieuw bezocht

*Henny Groenendijk*¹

Achter boerderij Panta Rhei in de buurtschap Sellingen-Over de Dijk ligt nog veel veen. In de moderne landbouw geldt een afwisseling van zand en veen binnen één perceel als ongunstig. Dat vond grondeigenaar A.G. de Ruiter ook en daarom vroeg hij in 2007 bij de provincie een vergunning aan om het veen te mogen spitten en mengen met zand. Nu is het land van de heer De Ruiter niet zomaar venig, want dwars door zijn percelen loopt de zogenaamde Hassebergril. De Hassebergril is een oude veenbeek die in de Middeleeuwen overwoekerd raakte door hoogveen en zo uit het zicht verdween. Alleen op de Bodemkaart is deze fossiele beekloop goed te volgen. Ook is de ril meermaals onderwerp van archeologisch onderzoek geweest, eerst in 1924 toen Van Giffen er een houten 'brug' vond en opnieuw in 1994 toen de auteur er een melding van een veenweg natrok. Het onderzoek van 1994 vond plaats aan de voet van de Hasseberg en liet zien dat mensen dit dalletje in de Vroege Middeleeuwen hebben doorkruist met behulp van houten constructies en rijs-hout (Groenendijk & Casparie, 1995). Landschappelijk van belang is dat de beek nog tot omstreeks 1000 na Christus water blijkt te hebben gevoerd.

Onderzoekslocatie 2007

Het perceel van de heer De Ruiter bevindt zich ruim een kilometer noordelijker en stroomafwaarts ten opzichte van de Hasseberg. Hier zijn geen archeologische vondsten bekend. Er ontspon zich op het provinciehuis een ambtelijke discussie over het behoud van dergelijke geologische structuren, ook wel

genoemd *gea-objecten*. De ril heeft namelijk historisch-landschappelijke betekenis, ook al is het dalletje alleen met het geoefende oog zichtbaar. De discussie mondde uit in een veldonderzoek, als voorwaarde voor de ontgrondingsvergunning en voorafgaand aan het spitten van het perceel. Het veldonderzoek vond plaats op 3 september 2007 door H. Groenendijk (Provincie Groningen) en N. Lubbers (Grontmij).

Gekozen is voor een profielsleuf haaks op de vermoede stroomgeul, zoals die zich aftekent op het AHN van 2000 (fig. 1). Zodoende werd de beste doorsnede verkregen. Het AHN suggereert dat de hoofdstroom zich bevindt in het westelijke gedeelte van een laagte die hier wel 200 m breed is. Met inzet van een mobiele kraan werd ruim 190 m profiel ontgraven. Dat is een flinke lengte, gevolg van het feit dat niet meteen duidelijk was waar de hoofdstroom precies gelopen had. Daarbij stond het profiel van de insnijding aan de voet van de Hasseberg voor ogen. Ten onrechte, zoals later bleek. Het begin van de sleuf op perceel De Ruiter kwam te liggen waar het maaiveld in het westen zakt en het einde waar het maaiveld in het oosten weer oploopt. Consequent is tot op de vaste zandondergrond ontgraven. Van de 191 m lange profielsleuf is de noordwand getekend op schaal 1:50 en werd tweemaal een detail vastgelegd op schaal 1:20. Pollenmonsters zijn genomen op een plek die als de opvulling van een stroomdraad werd beschouwd (fig. 2).

Profiel

De beschrijving correspondeert met de pro-

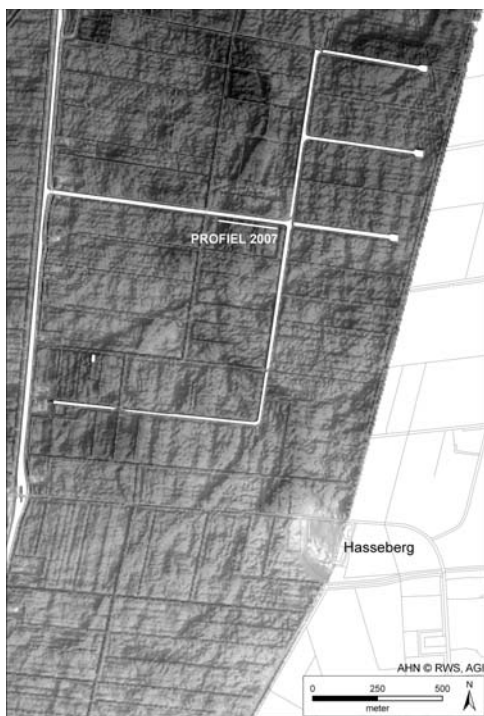

Fig. 1. De Hasseberggril tekent zich in het vlakke dekzandgebied op het AHN zwak slingerend over kilometers lengte af. Aangegeven zijn het beschreven profiel, evenals enkele veenkoloniale wijken (fig. H. van der Veen).

fielopname die van west naar oost is afgewikkeld. Aan de westelijke dalrand is het (gemengwoelde) zand nog gepodzoleerd, maar het duikt dan snel weg en verliest zijn podzol. Waar het zand wegduikt verschijnt veen, ingeschakeld tussen zandondergrond en bouwvoor. Op slechts tien meter van de dalrand verschijnt een ondiepe stroomgeul van een meter of acht breed (geul 1). Deze geul is op het diepste punt bemonsterd ten behoeve van een pollenanalyse.

De profielopbouw is van onder naar boven als volgt:
leemarm (dek)zand, gevolgd door een vette leemlaag, daarop een gliedelaag, vervolgens een pakket houtveen met onder andere elzenhout, dan een afwisseling van lichtbruin gekleurd veenmosveen, donkerbruin veen

met veel wollegras en gelaagd donkerbruin veenmosveen. Hierop volgt de bouwvoor. Aan de oostrand van deze ondiepe insnijding loopt het zand weer op en vertoont de kenmerkende welvingen van dekzand.

Zo'n veertig meter verderop tekent zich een tweede geulopvulling af die zich maximaal tot twee meter beneden het huidige maaiveld heeft ingesneden (geul 2). Onder de vette leemlaag ligt hier nog een pakket leemloos zand met inschakeling van bandjes bruine, amorfe humus, waarin veel verticaal wortelhout wordt aangetroffen. Het houtveen reikt hier wat hoger dan in geul 1 en wordt nog net afgedekt met een pakketje jong veenmosveen. Hier is een grens tussen vast en verspoeld veen zichtbaar en bovendien herkenbaar aan een bandje wit verspoeld zand. Het verspoelde veen is grauw en amorf en bestaat aan de basis vrijwel uit puur leem. Deze geulopvulling is niet bemonsterd maar in detail getekend en gefotografeerd. Uit dit profiel is geconcludeerd dat het onderste pakket houtveen in geul 1 ook verspoeld materiaal zal bevatten.

Oostwaarts loopt de zandondergrond weer op, ontbreekt het diepste, doorwortelde zandpakket met de bruine humuslenzen en is het contrast tussen verspoeld en vast veen verdwenen. Over een lengte van zo'n honderd meter ligt de zandondergrond nu vlak en blijft het profiel onveranderd. Bovenin komt nauwelijks meer houtveen voor, veenmossen overheersen het profiel en pas onderin zijn zeggende te herkennen, rustend op een leemlaag van gemiddeld tien centimeter dikte. Spoelstructuren ontbreken.

Helemaal aan het oostelijke einde van het profiel, waar de zandondergrond geleidelijk oploopt, duikt de leemband ineens scherp weg. Terwijl het maaiveld suggereert dat hier de oostelijke dalrand is bereikt, lijkt in de ondergrond juist een nieuwe geulopvulling te beginnen. Deze mogelijke geul (3) is niet meer blootgelegd (fig. 3).

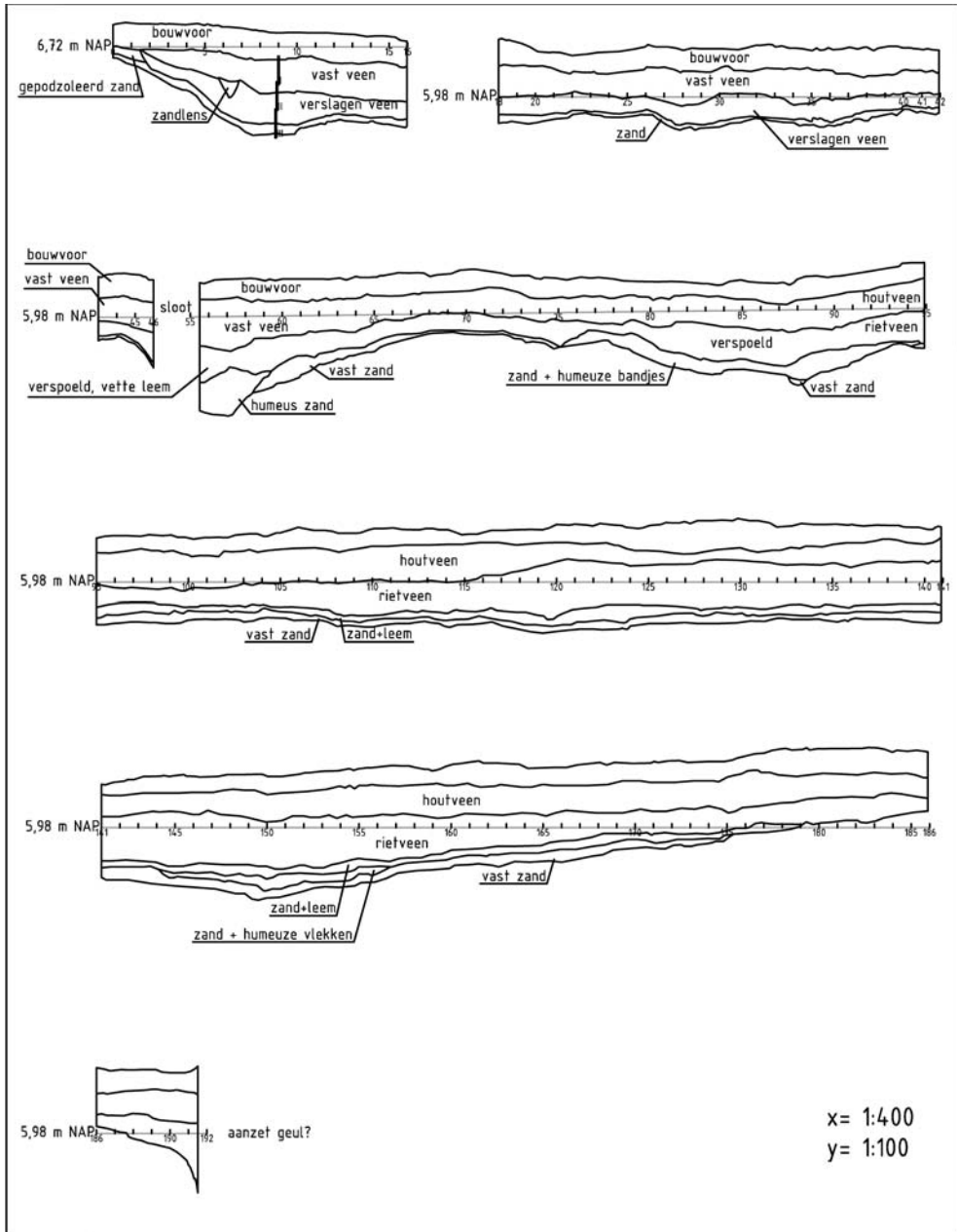

Fig. 2. Het 191 m lange profiel door de Hasseberggril. Het monsternamepunt voor pollenonderzoek ligt op 9 m (tek. N. Lubbers, Grontmij).

Conclusie

De belangrijkste conclusie is wel dat de Hasseberggril zich ter hoogte van perceel De Rui-

ter heel anders manifesteert dan aan de voet van de Hasseberg. Aan de voet van de Hasseberg werd de stroom om de keileemhoogte

Fig. 3. Aan de basis van de Hassebergril ligt overwegend zwak golvend dekzand (foto H.A. Groenendijk, provincie Groningen).

heen gedwongen en vormde daar een echte insnijding van 30 m breed en 2 m diep (Groenendijk, 1997). Een kilometer noordelijker in vlak terrein is dat een breed dal geworden met een aantal ondiepe insnijdingen. Het verhang tussen beide plekken is aan het maaiveld een kleine meter (van 7,30 naar 6,50 m + NAP) en aan de basis van het dal eveneens maximaal een meter (van 5,50 naar 4,50 m + NAP). Een verhang van 1 pro mille leverde vast geen spectaculaire stroomsnelheden op. De Hassebergril is op basis van de sedimentologische waarnemingen te beschouwen als een rustig stroompje waarin het water periodiek stilstond en lokale veenvorming optrad. Verplaatsing van zand manifesteerde zich vooral onderin de opvulling van geul 2, waar leemloos zand afgewisseld wordt met humeuze banden. Op deze verspoelde laag rust bijna overal een laagje vette leem. Hier moet een regimeverandering hebben plaatsgevonden. Als leverancier van deze leem komt de Hasseberg in aanmerking, een keileemrestant met steile flanken die door de ril werd aangesneden. Deze leemlaag vormt het begin van een rustiger sedimentatie; doorworteling van

deze laag geeft aan dat zich hierin een broekbosachtige vegetatie heeft gevestigd. Daarna volgt een fase met meer waterverplaatsing, tijdens welke een amorf pakket humeus materiaal wordt afgezet waarin zich zeggen ontwikkelen. Daarna bestaat de opvulling uit moerasveen en ten slotte uit jong veenmosveen. Hierop rust de huidige bouwvoor.

Eigenlijk is het meest verbazend dat dit stroompje zich in het uitdijende hoogveen nog tot na het jaar 1000 heeft weten te handhaven. Men zou toch verwachten dat het hoogveen het dal eerder had verstikt. Kennelijk heerste er een constante waterdruk vanuit het zuidelijk aansluitende Bourtangerveen. De Hassebergril werd net als de (fossiele) Ruiten Aa die iets zuidelijker Nederland binnen komt, gevoed door een westelijke tak van de Eems. De fossiele Ruiten Aa zal ongeveer tot het begin van de jaartelling open water hebben gevoerd. De Hassebergril hield het, hoewel van een veel geringer kaliber dan de fossiele Ruiten Aa, langer vol. Een gestage wateraanvoer kan misschien verklaren waarom de Hassebergril zich in een veenlandschap kon handhaven.

Een andere uitkomst van het onderzoek aan de Hassebergril is dat deze niet van laat-glaciale ouderdom is zoals de Ruiten Aa, maar zich pas in het Subboreaal/Subatlantisch heeft gevormd in een omgeving met veel broekbos (zie de bijdrage van Boekema & Woldring in deze bundel). De datering van de eerste insnijding is helaas nog niet scherp te krijgen.

Het nagenoeg ontbreken van ijzerafzettingen in de Hassebergril, ook al opgevallend in de fossiele Ruiten Aa, wijst op een wateraanvoer vanaf de Eems, de 'grote broer' oostelijk van het Bourtangerveen die oorspronkelijk de Ruiten Aa voedde voordat een *Moorausbruch* uit de Drentse venen omstreeks 500 v.Chr. het regime overnam. Blijft de vraag, hoe de Hassebergril zich zo ineens kon vormen. De vermoedelijke start in het Subboreaal leidt op grond van de twee nu onderzochte profielen (1994 en 2007) nog niet tot de conclusie, dat ook hier sprake was van een *Moorausbruch*. Daarvoor moet in de toekomst toch nog beter worden gekeken naar de basis van de Hassebergril.

Summary: The Hassebergril (Sellingen, province of Groningen) revisited

The so-called Hassebergril, a fossil streamlet in the former Bourtangermoor peat bog, running parallel to the more extensive Ruiten Aa system, is investigated in a fairly flat part of the peat reclamation region. The silting up of its broad and shallow valley shows two or three channels, initially with some water transport, but soon dominated by local sediments reflecting a stagnant, waterlogged environment. Compared with the Ruiten Aa system, the Hassebergril is of a younger origin, and it was choked by peat growth as late as the end of the 1st millennium AD. This part of the investigation deals with the field observations on geomorphology and sedimentology.

Noot

1. Provincie Groningen, St. Jansstraat 4, 9712 JN Groningen.

Literatuur

- Groenendijk, H.A. & W.A. Casparie, 1995. XXVII (Bou) Hasseberg (Gr.). Een daloversteek in een Westerwoldse 'ril'. *Paleo-Aktueel* 6, 41–44.
- Groenendijk, H.A., 1997. Op zoek naar de horizon. Het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 v.Chr. en 1000 n.Chr. *Regio- en landschapsstudies* 4. Groningen, REGIO-PROjekt Uitgevers.